

УКРАЇНСЬКІ ГРЕКИ В ДОБУ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Доба національних революцій та громадянської війни залишила по собі тяжку спадщину. Суцільної руйнації зазнали промисловість та сільське господарство, шляхи сполучення й транспортні засоби - на той час переважно залізниці та гужовий транспорт. Та найтяжчими, безумовно, були кількісні втрати населення України, в тому числі й національних меншин. Багато людей поглинув молох війни. Чимало представників різних національностей, у тому числі греків, були змушені емігрувати за кордон. До еміграції вдавалися, як правило, дворянські родини, промислова та фінансова аристократія, інтелігенція, тобто найактивніші й найосвіченіші верстви грецької діаспори та інших національних спільнот. Ці люди забезпечували не стільки їх демографічне відтворення на українських теренах, скільки збереження етнокультурної ідентичності в інонаціональному середовищі.

Щоправда, паростки національного руху серед маріупольських греків давалися взнаки й у 1920-і рр. За відомостями спеціальної комісії ВУЦВК у 1920 р. маріупольські греки вступили у відносини з таганрозькою організацією “Прометей”, яка мала метою встановлення зв’язків з Грецією для гуманітарної допомоги голодуючому населенню. Вони обрали навіть представників від сіл Маріупольщини, які повинні були репрезентувати грецьке населення краю. Та далі цього справа не пішла. У 1921 р. один з організаторів колишньої Всеросійської спілки еллінів, Костомаров, намагався встановити зв’язки з місцевими греками, які висловлювали бажання емігрувати до Греції. Проте обставини та результати цих контактів залишаються й досі невідомими (за тодішнім адміністративно-територіальним поділом дані українські етнічні землі з мішаним населенням входили до складу УСРР).

Відчутними були й демографічні втрати греків, пов’язані з воєнною добою, до яких суттєво додалися наслідки голоду 1921-22 рр. Кількість грецького населення в Криму скоротилася майже на третину - з 23849 (3,3% загальної кількості населення) в 1913 р. до 16036 осіб (2,2%) у 1926 р. Подібні демографічні тенденції спостерігалися й в інших регіонах, зокрема в Приазов’ї.

У січні-лютому 1923 р. Донецький губвиконком Ради робітничих, червоноармійських та козацьких депутатів доручив Донстатбюро провести суцільний подвірний перепис населення губернії, до складу якої в повоєнний час увійшла й Маріупольщина. За даними перепису 1923 р., у губернії мешкало 86615 греків (3,43% загальної кількості населення). З них 41773 - особи чоловічої (48,2%) і 44842 (51,8%) - жіночої статі. Переважна більшість греків проживала у сільській місцевості - 80477 (93%). Грецьке населення мешкало в 123 населених пунктах: 70 селах, 26 хуторах, 19 селищах, п’ятьох “деревнях”, одній слободі, одній станиці та одному колгоспі. Найчисельнішими були поселення греків на Маріупольщині. Це – Ялта (4842), Мангуш (4613), Велика Янисоль (4470), Сартана (4289), Старо-Бешево (4158), Стида (4128), Богатир (3678), Стара Ігнатівка (3470), Чермалик (3445), Стара Карань (3369), Старий Керменчик (3224), Нова Каракуба (3112). Грецькі села були розташовані у восьми районах Маріупольської округи (39 сіл) та в семи районах Юзівської округи (21 село). У Бахмутській окрузі греки мешкали у п’яти селах; у Таганрозькій та Шахтинській округах було по два грецьких села. Одне село з грецьким населенням було в Луганській окрузі. У містах Донеччини проживало 6138 греків. Та найбільшими були грецькі громади міст: Маріуполя (3365), Таганрога (672) та Юзівки (298 осіб). В інших містах мешкало 1166 чол. За кількісними показниками грецька людність посідала в Маріупольській та Юзівській округах друге місце відразу за українцями, а в деяких районах цих округ займала навіть перше місце. Відтак найчисельнішими були поселення греків на території Маріупольської (53865) та Юзівської (26471) округ. Якщо порівняти кількість греків Маріупольської округи у 1923 р. з аналогічним показником 1897 р. у межах Маріупольського повіту (48298 осіб), то стає очевидним, що приріст у 5,5 тис. осіб упродовж 26-річного періоду в дійсності засвідчує доволі значні демографічні втрати в абсолютній величині відтворення грецького населення, їхні масштаби стають більш зрозумілими, коли взяти до уваги кількісні показники зростання числа греків у Маріупольській окрузі з 1923 до 1926 р.: з 53865 осіб до 64,2 тис. Тобто приріст населення (навіть за умов міграції греків інших регіонів, помилок у процесі перепису та в підрахунках підсумкових результатів, а також з урахуванням населення грецьких сіл, які за новим адміністративно-територіальним поділом увійшли до складу Сталінської округи) склав понад 10 тис. осіб за три роки.

Дані про кількість грецького населення в Україні містять і підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Характерною особливістю цього перепису було те, що національна належність опитуваних визначалася за етнічним принципом. Зокрема, рідною мовою вважалася та, якою опитуванні найкраще володіли. Згідно з матеріалами перепису, в Україні кількість греків становила 104666 (0,36% всього населення республіки та 25%

всього грецького населення СРСР). З них 93,9 тис. (89,2%) жили в сільській місцевості. Найкомпактніші поселення греків були розташовані у Степовому та Гірничому районах, зокрема в Сталінській окрузі (33,5 тис.), а також у Маріупольській (64,2 тис.) та Одеській (3,5 тис.) округах. Дані перепису засвідчили й поширення асиміляційних процесів, що виявилось у витісненні з постійного ужитку рідної мови. Ця тенденція, хоча й різною мірою, була характерною практично для всіх верств та категорій населення. Рідною мовою володіли та вважали її основною для спілкування 86843 особи, або 82,9% усіх греків, у тому числі 4818 греків, які мешкали у містах, і 82025, що проживали в селах. Переважна більшість греків-селян використовувала рідну мову в повсякденному вжитку (близько 80%). Тільки третина грецького населення міст спілкувалася рідною мовою. На жаль, відомості про писемність рідною мовою відсутні.

Своєрідним показником інтенсивності процесу мовної асиміляції на той час виступає зростання кількості греків, які почали масово вивчати російську мову (в містах - 2/3, у селах - 17%). Однак питома вага греків, які володіли українською мовою, не перевищувала 1-2%. За даними комісії ВУЦВК з обстеження грецького населення в Сталінській окрузі, станом на вересень 1925 р. більшість мешканців висловила бажання еллінізуватися, ніж вивчати українську мову. Тобто асимілювалися греки у напрямі панівної нації в СРСР. Тож на початку - в середині 1920-х рр. грецьке населення в Україні зазнало як кількісних, так і якісних втрат (соціальний, професійний, майновий статуси) в своїй соціодемографічній структурі. Проте в цілому греки в цей період збереглися як етнос, спроможний на своє демографічне відтворення та відстоювання етнокультурної самобутності в нових соціокультурних і політичних умовах.

У квітні 1924 р. була сформована Центральна комісія у справах національних меншин (ЦКНМ) при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК), яка проіснувала до 1941 р. У жовтні 1924 р. ВУЦВК та Рада народних комісарів (РНК) УСРР затвердили положення про ЦКНМ та її місцеві органи, аналогічні комісіям при виконкомах рад усіх рівнів у республіці, а також про Бюро у справах національних меншин. Ці оргструктури доповнювалися інститутом уповноважених та інструкторів. При місцевих комісіях створювалися підрозділи, на які покладалося завдання роботи серед окремих національних груп. Так, при комісії національних меншин Маріупольського окрвиконкому у серпні-вересні 1925 р. було організовано “комісію з вивчення грецької національності”.

Однак впровадження системи національно-територіального районування, тобто створення адміністративно-територіальних одиниць на національних засадах (селища та сільські ради), розпочалося в радянській Україні у 1923 р., ще до постанови ЦКНМ. Щоб полегшити їх організацію, IV сесія ВУЦВК восьмого скликання постановою від 19 лютого 1925 р. “Про низове районування” дозволила в процесі виокремлення національних адміністративно-територіальних одиниць зменшувати визначену раніше норму представництва іноетнічного населення вдвічі і більше. Тобто для сільради замість 1000 мешканців - 500, для національних районів замість 25 тис. мешканців - 10 тис. Органи влади та управління в цих адміністративних утвореннях не відрізнялися за своєю компетенцією від аналогічних місцевих органів в усій республіці. Специфіка їхньої діяльності, головним чином, полягала у вдоволенні потреб національних меншин у мовній та культурній сферах. Зокрема, в положенні “Про забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української культури” від 6 липня 1927 р. був спеціальний розділ про вживання мов у національно-територіальних адміністративних одиницях. Передбачалося, що в них “для офіційних зносин” вживається мова національної більшості цього регіону, якою повинні володіти місцеве керівництво та держанні службовці. У місцевостях, де нацменшини становили більшість населення, створювалися окремі національні камери народних судів, які обслуговували національні меншини й проводили судочинство відповідною мовою. У 1929 р. функціонувало 83 таких камери, у тому числі 46 єврейських, 23 російські, дев'ять німецьких, три болгарські, дві грецькі.

29 лютого 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили нове положення про ЦКНМ, яке узагальнило практику роботи за три роки. Виправдана на ділі ідея створення окремих національних адміністративно-територіальних одиниць була закріплена в статті 19 Конституції УСРР 1929 р.

Грецькі сільради були виділені в Україні ще наприкінці 1925 - на початку 1926 р. 3 липня 1926 р. при Будинку народів Сходу в Києві існувала грецька трудова колонія, яка складалася із 109 осіб (88 чоловіків, 21 жінка) та 90 їхніх дітей, тобто із 199 осіб. Колонія охоплювала значну частину київських греків, яких, за даними перепису 1926 р., налічувалося 289.

У серпні 1925 р. постановою Малої Президії ВУЦВК для обстеження грецького населення Маріупольської та Сталінської округ було відряджено спеціальну комісію, яка провела підготовчу роботу для реалізації заходів із районування. Варто зазначити, що з 104666 українських греків (100%) у селах з переважно більшістю грецькою населення мешкало 91368 осіб (87,2%), а в національно мішаних - тільки 2535 (2,5%).

8-11 січня 1927 р. відбулася перша Всеукраїнська нарада з проблем роботи серед нацменшин, де були узагальнені підсумки діяльності комісії. У роботі наради брала участь грецька секція, до складу якої входили Кавур, Мажан, Пітонов, Тазбаш, Шашкін, Ялі. На той самий час припадає початок роботи з вивчення діалектів приазовських греків, їхньої історії та етнографії. До неї залучили відомих на той час фахівців - співробітників науково-дослідного інституту порівняльного вивчення літератури й мови Заходу і Сходу при Ленінградському держуніверситеті М.Державіна та І.Соколова. Останній навіть встановив контакти із створеною в Афінах комісією, що займалася виданням "Історичного словника грецької мови", для розробки найкращої методики досліджень.

У травні 1928 р. ВУЦВК ухвалив постанову "Про оформлення національних грецьких районів на терені Маріупольської округи". За постановою, ВУЦВКом було створено два грецьких райони на території Маріупольської округи - Мангушський (12141 чол., або 58,9% загальної чисельності населення) та Сартанський (15470 чол., або 77,2%). В жовтні 1928 р. було створено й Велико-Янисольський район у Сталінській округі (19245 чол., або 58,6%). Загальна кількість грецького населення у трьох виокремлених районах становила 46856 осіб.

На той час на території Маріупольської округи було 20 грецьких національних сільрад, у тому числі сільрад румеїв (греків-еллінів): Анадольська, Бугаська, Келдерівська (виділена з Чермалицької в 1928 р.), Македонська, Мало-Янисольська, Ново-Каракубська, Ново-Янисольська, Сартанська, Урзуфська, Чердаклицька, Чермалицька, Ялтинська; сільрад греків-татар - 8: Ліаспінська, Мангушська, Ново-Каранська, Ново-Керменчицька, Старо-Керменчицька, Старо-Каранська, Старо-Ігнатівська, Старо-Кримська. У Сталінській округі їх було 10, у тому числі сільрад греків-еллінів - 4: Велико-Каракубська, Велико-Янисольська, Константинопольська та Стильська; сільрад урумів (греків-татар) - 6: Богатирська, Комарська, Ново-Богатирська, Старо-Бешівська, Ново-Бешівська та Улаклицька. Окрім того, в селищі Ново-Ігнатівка мешкало 1120 чол., які вважали себе греками, хоча й розмовляли молдовською мовою (її мешканці - нащадки грузинів, що переселилися туди з Криму разом з кримськими греками в 1780 р., які заснували слободу Георгіївку, згодом Ігнатівку (на честь митрополита Ігнатія) і наприкінці XVIII - на початку XIX ст. змішалися з волоськими та молдовськими переселенцями. В офіційних документах XIX ст. Ігнатівка (Гнатівка) іменувалася грузинською слободою. Старі мешканці слободи XIX ст. називали її Дюрджі, що в перекладі з турецької означає "Грузія", а себе "гюрджуллер" (грузини). Їхні нащадки вважали себе греками (або греко-татарами). У 1885 р. ігнатівські волохи відділилися й заснували на відстані 10 км від старого села Новогнатівку (нині у складі Володарського району).

За підрахунками С.Ялі, на 92120 сільських греків Маріупольщини та Сталінщини кількість греко-татар складала 42359 осіб, або 45,9%. Відтак урумо-румейська проблема створила чимало труднощів для роботи ЦКНМ та місцевих комісій, зокрема в організації

культурно-освітньої роботи, яка потребувала врахування специфіки етнічної історії приазовських (маріупольських) греків. Коли особливості мовної ситуації, зокрема білінгвізм українських греків, були усвідомлені представниками місцевої влади, це викликало таку розгубленість, що Сталінський окрвиконком навіть надіслав до ВУЦВК доповідну записку з проханням порадити, як чинити далі з еллінізацією греків, які розмовляють “татарсько-турецькою мовою”.

На території національних районів були організовані школи з грецькою мовою викладання, а також бібліотеки, хати-читальні та курси вивчення рідної мови. У 1925 р. в Донецькій губернії існувало 35 грецьких шкіл, у тому числі шість повних семирічок та чотири неповні. У липні - серпні 1926 р. Всеукраїнськими центральними курсами перепідготовки вчителів для шкіл національних меншин було організовано навчання грецьких вчителів на базі Маріупольського педагогічного технікуму, де діяв грецький відділ. У 1928-1929 рр. в Маріупольській та Сталінській округах працювало 65 грецьких шкіл, в тому числі у греко-еллінських селах - 30. Та в порівнянні з загальною чисельністю грецького населення кількість профільних освітніх закладів була надзвичайно обмеженою. Станом на 1929/30 н.р. тільки 26,5% учнів грецької національності навчалися в грецьких школах та школах з “греко-татарською” мовою викладання. У 1930-1931 рр. заходами ЦКНМ було організовано Маріупольський грецький педтехнікум на базі грецького відділення, яке існувало з 1926 р. У 1932/33 н.р. в технікумі налічувалось 405 студентів, у тому числі 258 греків-еллінів, 104 представники греків-татар та 43 - татар. Проте в тому ж н.р. з технікуму було відчислено 105 осіб (65 греків-еллінів, 24 - греків-татар та 66 татар).

Водночас поживалася видавнича діяльність, спрямована на задоволення потреб українських греків. Якщо за період 1917 - 1925 рр. в Україні було видано всього три книги грецькою мовою, то впродовж 1926 - 1930 рр. - 133. Друкувалася й грецька періодика: газети “Колективістіс” (орган Донецького обкому та Маріупольського міськкому КП(б)У; жовтень 1930 - 1937 рр.) та “Большевікос” (орган РК ВКП(б) та райвиконкому станиці Кримської Азовсько-Чорноморського краю; 1931 - 1937 рр.), а з 1932 р. – “Кокінас Капнас”. З 1934 р. виходив друком альманах “Неон Зої”. В 1920 - 30-і рр. виходили й інші видання, які припинили своє існування в 1937-1938 рр.

У листопаді 1928 р. на IV сесії ВУЦВК у Харкові було організовано виставку, присвячену історії та етнографії приазовських греків (за матеріалами Маріупольського краєзнавчого музею). У 1933 р. в Маріуполі почав працювати грецький театр. Та все ж механічне створення національних адміністративно-територіальних одиниць не розв’язувало більшості проблем економічного та культурного розвитку приазовських греків, оскільки цей процес був підпорядкований політичній доцільності й мав метою одне - залучити греків до радянського будівництва.

Наприкінці 1920-х рр. в історії Радянського Союзу розпочалася нова доба. Вона увійшла в аннали історії як одна з найтрагічніших та найжахливіших сторінок життя народів, які населяли СРСР. Нечувані соціальні катаклізми (колективізація, індустріалізація), маховик нищівних репресій проти свого народу - все не за своїми масштабами далеко перевершило навіть соціально-політичні процеси, відомі в світовій історії як первісне нагромадження капіталу та практика найкривавіших диктатур довоєнної Європи. Характерною рисою тогочасної радянської дійсності стала цілеспрямована політика декоренізації національних культур, освіти й науки.

Однак “проблеми” з грецьким населенням у радянської влади почалися ще до 1930-х рр. Зокрема, хоча кількість греків - членів ВКП(б) й визнавалася задовільною (станом на січень 1927 р. - 793 особи, в тому числі 198 жінок), та все ж була далекою від запланованих у верхах показників. У квітні 1928 р. в Україні у 29 грецьких комнеземах налічувалося тільки 352 члени партії, що майже однотайно розцінювалося як провал партійної політики на селі. З огляду на те, що грецьке населення Маріупольщини було краще забезпечене землею, ніж мешканці навколишніх сіл, виникали земельні конфлікти між грецькими та українськими або національно мішаними сільрадами. Так, украї

загострився земельний конфлікт 1925 р. між українським селом Успенівкою та грецьким Улакли. Земельно-судова комісія ухвалила рішення на користь першого. Результати обстежень оскаржувалися греками в центральних земельних органах, але ухвала залишалася в силі. Надалі сільські греки взагалі остерігалися звертатися до місцевих органів влади у справах землевпорядкування, не без підстав вважаючи, що у них можуть відібрати надмір земельних ділянок.

В 1927 р., під час перевиборів місцевих рад на селі у грецьких районах, близько третини їхнього складу виявилось із числа заможних селян. Це викликало гостре занепокоєння партійних та радянських органів, які вважали новий склад рад “класово невтриманим”. Ситуацію невдовзі виправили. На виборах 1929 р. під могутнім тиском партійців “заможний елемент” було витиснуто з сільрад. 19% складу грецьких сільрад відтепер становили члени партії.

На початку 1930-х рр. ситуація в грецьких районах знову загострилася через примусову колективізацію.

Якщо в 1927 р. кількість осіб грецького походження, позбавлених виборчих прав, складала 6,2%, то в 1930 р., у розпал колективізації, вона сягнула майже 20% загальної кількості дорослого населення. Наступ на “куркульські елементи” торкнувся передусім грецьких середняків та осіб, які займалися традиційною для греків торговельною діяльністю. За таких обставин до “чорних списків” потрапила значна частина працездатного грецькою населення. Окрім того, система партійних висуванців, здебільшого іншої національності, спричинилася до міжетнічних конфліктів, які спостерігалися на початку 1930-х рр. практично в усіх районах Донбасу. “Чужинці-висуванці” протягом стислого часу обійняли керівні посади у місцевому апараті управління та сільських радах. Грецьке представництво в районних та сільських органах влади скоротилося в середньому до 32-42%. Така політика центру об’єктивно сприймалася на місцях як антигрецька (антиболгарська, антинімецька), що загострило міжнаціональні та соціальні відносини у Приазов’ї.

У 1932 р. Сартанський та Мангушський національні райони були ліквідовані. Впродовж 1930-х рр. припинилася діяльність культурно-освітніх та навчальних закладів, які забезпечували потреби нацменшин у професійних кадрах.

У другій половині 1930-х рр. розпочалися масові репресії грецького населення в Україні. Під широкомасштабні акції комуністичних каральних органів підпали не тільки греки, що постійно мешкали на українських теренах, а й грецькі піддані, які з різних причин тривалий час перебували в СРСР. Наказом наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова за №233 передбачалося проведення спеціальних заходів з “розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів”, які начебто склалися з греків, латишів та представників інших національностей. У 1937 - 1938 рр. внаслідок арештів у Києві, Донецьку, Маріуполі, Харкові, Дніпропетровську було ув’язнено відомих діячів грецької культури та науки, в їх числі С.Г.Ялі, В.В.Галлу, Г.А.Костопова та ін. Водночас впроваджувалися заходи і фабрикації загальносоюзної справи “націоналістичної організації греків СРСР”, яка начебто мала метою створення в районах, де переважало грецьке населення, “буржуазно-фашистської держави”. Відтак у справах грецьких “контрреволюційних” організацій у 1937 - 1938 рр. було заарештовано 5474 особи.

Серпень 1938 р. став часом суцільної розправи: було закрито грецькі школи, газети та видавництва, їхні співробітники репресовані як іноземні шпигуни. За даними протоколів Особливої наради НКВС, тільки у січні - березні 1938 р. “особлива трійка” (за підписами М.Єжова та О.Вишинського) винесла смертні вироки 3125 грекам. 109 було відправлено до ГУЛАГу терміном на 5 - 10 років. У вересні 1938 р. “трійка” на Донеччині (тоді Сталінщині), до складу якої входили О.С.Щербаков - секретар обкому (іноді його підміняв теж секретар ОК П.М.Любавін), начальник УНКВС області Чистяков та прокурор Руденко ухвалили смертну кару для 345 греків, а 49 відправили до сталінських таборів. Окрім представників національної інтелігенції, постраждали практично всі

соціальні верстви, зокрема чимало грецьких селян середнього статку та навіть незаможників, які мали більші земельні наділи, ніж українські чи російські селяни. Сільські греки у своїй масі негативно сприйняли колективізацію. На думку каральних органів, вони являли собою потенційно небезпечний контингент населення, що й зумовило превентивний терор.

Початок Другої світової війни на деякий час загальмував машину тоталітарних репресій, які, попри все, не припинялися й у добу воєнного лихоліття. Національні меншини в цей час розглядалися радянською владою як потенційна “п’ята колона”, котру треба усунути, вислати подалі від стратегічних регіонів, до віддалених територій Сибіру та Середньої Азії.

Водночас надзвичайно складна ситуація на початку війни потребувала мобілізації всіх наявних матеріальних та людських ресурсів. Відтак ідеологічні догмати на певний час вкотре поступилися місцем політичній та військовій доцільності залучення всіх народів СРСР до боротьби з фашистською навалюю. Згадали навіть про православну церкву як консолідуючий чинник та про емігрантів - колишніх офіцерів царської армії в країнах Європи, які могли ввійти до антифашистського руху опору. Тож і представники нацменшин стали на певний час “братами і сестрами” у відомій промові Сталіна 3 липня 1941 р. Чого були варті обіцянки тоталітарної держави, вони дізналися доволі швидко.

Помилки та прорахунки сталінського керівництва змусили народи багатонаціональної країни покласти на вітвар перемоги життя мільйонів співвітчизників. Свій внесок у боротьбу з фашизмом зробили й українські греки. На кримській землі під керівництвом грека М.Македонського (пізніше Героя Соціалістичної Праці) успішно діяло партизанське з’єднання. Серед його особового складу було чимало греків. Так, начальником розвідки з’єднання став грек Ф.Якустіді. Опір загарбникам чинило й грецьке населення Криму та Приазов’я. Так, село Лаки Бахчисарайського району за підтримку партизанського руху німці спалили дощенту разом з населенням, не пожалівши ані дітей, ані жінок.

Греки брали активну участь і в місцевому підпіллі. У селі Кісек-Аратук (тепер Калинівка) Сімферопольського району діяла підпільна група під керівництвом К.Д.Апостоліді, яка налічувала 26 чоловік. Разом із батьком та матір’ю до неї входили три його брати та ще двадцять місцевих жителів. Чимало грецьких патріотів-підпільників були розстріляні та закатовані гестапівцями або загинули в ході збройної боротьби. Серед них Софія Апостоліді та її син Іван, Євтихій Дем’янов, Анастас Тріандофілов, колишній голова Карасубазарського міськвиконкому, М.Спаї та сотні інших, імена яких занесено до скорботної Книги пам’яті.

Відзначилися греки і на фронтах війни. Звання Героя Радянською Союзу 16 травня 1944 р. за особисту мужність при звільненні м. Армянська (Крим) та при штурмі Ушунських позицій отримав Костянтин Якович Талах, уродженець с. Максимівка (тепер Волноваського району Донецької області), вчитель за освітою, на війні - командир 690-го стрілецького полку 126-ї стрілецької дивізії 2-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту. За військову звитягу, виявлену в бою в районі с. Мекензія (поблизу Севастополя) звання Героя Радянського Союзу вдостоєний уродженець с. Богатир (тепер Ведиконовоселівського району Донецької області) старший лейтенант Ілля Федорович Тахтаров. Третім Героєм Радянського Союзу (посмертно) з українських греків став льотчик-випробувач, пілот першого радянського реактивного літака БШ-І Григорій Якович Бахчиванджі. Він народився у сім’ї маріупольських греків на Кубані, однак вважав Маріупольщину своєю малою батьківщиною. Ще кілька греків, за походженням з різних регіонів СРСР, отримали звання Героя Радянського Союзу в боях за звільнення України: гвардії капітан Феофілакт Зубалов (Грузія), старший лейтенант Костянтин Хаджиєв (Вірменія). Кілька сотень бійців та командирів Радянської армії, греків за національністю, були відзначені високими державними нагородами за самовіддану боротьбу з фашистськими загарбниками.

Та глибока “вдячність” сталінського керівництва не змусила себе довго чекати. Навесні - влітку 1944 р. маховик репресій знову запустили на повні оберти, а щоб не “опікуватися” кожною особою окремо, депортували цілі народи, які відтепер стали “поплічниками” ворога. Трагічна історія депортації народів торкнулася й кримських греків. Станом на 28 травня 1944 р. в Криму мешкало 16248 греків. Однак виселення розпочалося з кримських татар. Та виселення татар здалося замало, і 2 червня 1944 р. з’явилася чергова постанова ДКО за №5984 сс, якою органи НКВС зобов’язали виселити з території Кримської АРСР 37 тис. осіб – “злісних німецьких поплічників” із числа болгар, греків та вірменів. На виселення відводився термін з 1 до 5 липня 1944 р. Проте вже наприкінці червня чекісти “достроково” завершили справу, відрепортувавши про виселення 38202 осіб - 15040 греків, 12422 болгарина, 9621 вірменина, 1119 німців, італійців, румунів та представників інших національностей, їх розселили в Гур’євській області Казахської РСР (5160), Башкирській АРСР (5206), Марійській АРСР (600), Свердловській (10702), Молотовській (9867), Кемеровській (6167) та Кіровській (500) областях РРФСР. Окрім того, в ці ж дні (26-27 червня) за постановою ДКО за №6100 сс із Криму було депортовано у Ферганську область (Узбецька РСР) 3652 іноземних громадянина, у тому числі 3531 - грецького, 105 - турецького та 16 - іранського підданства.

У кримських архівах збереглися сумнозвісні документи тієї, позначеної нелюдською жорстокістю, епохи - “Акти про прийняття худоби, сільгосппродукція та іншого майна по господарствах...”, які документально засвідчують злочини тоталітарною режиму. Наведемо стислу довідку за актом №98 від 26 червня 1944 р. про вилучення матеріальних цінностей у гр. Арнаутопуло, мешканця Ялти, що проживав по вул. Батурина, 10. У нього конфіскували двоповерховий будинок та чотири хліви, город (200 кв.м.), виноградник та сільськогосподарський реманент: лопат - 4, діжок - 6, санок - 2, оліфи - 6 л, охри - 2 банки, електроінструмент, а також домашній скарб: ліжка - 3, столи - 4, стільців - 12, шафу та гардероб, буфет, люстри - 2, годинник-бігунець - 1, матрац вовняний - 1, ковдра - 1, цинкових відер - 2, пилки - 2, сокири - 4, терези з вагами. Таких сумних документів в архівах збереглося тисячі.

Депортація колишніх грецьких та турецьких підданих продовжувалася й пізніше. 1 серпня 1949 р. за розпорядженням МДБ СРСР з Чорноморського узбережжя (Одеська, Херсонська, Миколаївська, Ізмаїльська області) в м. Алма-Ату (Казахська РСР) було вислано 33 родини (53 особи) турецьких та 267 родин (395 осіб) грецьких підданих.

Особи, депортовані з Криму, буди віднесені до категорії спецпоселенців, виселених довічно. Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. “Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов’язкового та постійного поселення осіб, виселених із районів Радянського Союзу в період Вітчизняної війни” встановлювалася надзвичайна міра покарання за втечу зі спецпоселень - 20 років каторжних робіт. Тільки в 1956 р. з греків та інших депортованих народів нарешті зняли жахливе звинувачення у зраді Батьківщини та пособництві окупантам, їх поновили в громадянських правах. Проте права на повернення до Криму та у Приазов’я вони так і не отримали. Дехто з них згодом перебрався поближче до теплих морів, але в Криму ніхто не збирався повертати нащадкам “спецпоселенців” конфісковане майно. Тільки 14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію “Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що були піддані насильницькому переселенню, та забезпечення їхніх прав”. Згідно з Декларацією було прийнято ряд нормативних документів, зокрема Закон РРФСР “Про реабілітацію репресованих народів” від 26 квітня 1991 р. Вони декларували пільги для депортованих, зокрема виділення значних державних коштів для тих, хто висловить бажання повернутися на старі місця проживання. Та після розпаду СРСР про декларовані гарантії зазвичай забули.

Після проголошення на територіях колишніх союзних республік незалежних держав їхні уряди, намагаючись якось зарадити справі, уклали кілька міждержавних

угод, що стосуються допомоги тим представникам нацменшин, котрі забажали повернутися до рідного краю, зокрема до Криму та у Приазов'я. Однак треба визнати, що далеко не всі проблеми переселенців вирішуються на місцях охоче й відразу. Та продумана й виважена політика Президента України й уряду стосовно етнічних питань дає змогу стверджувати, що в Україні вдалося обминути “гострі кути” конфліктів на національному ґрунті. Грецький етнос зазнав великих втрат під час Другої світової війни, про що свідчать навіть відкориговані “для справності” дані всесоюзних переписів. Якщо в 1939 р. кількість греків, які мешкали в Україні (без західних областей) складала 127,7 тис., то в 1959 р. - 104 359, в 1970 р. - 106909, в 1979 р. - 104091. Тенденція зменшення кількості грецькою населення в 1960 - 80-і рр. продовжувалася, хоча темпи її дещо уповільнилися. У 1989 р. кількість українських греків становила 98594, або 0,2% всього населення України. Одночасно через соціально-економічні фактори, зокрема урбанізацію, збільшилася вага вага міських греків, що призвело до маятникової міграції населення з сільської місцевості до промислових центрів, насамперед Маріуполя та Донецька. Відтак кількість греків, які мешкали в містах, зросла з 16,7% в 1926 р. до 68,7% в 1989 р. від загальної їх кількості. Натомість чисельність сільського населення зменшувалася. За переписом 1970 р., в селах проживало 38278 греків, в 1979 р. – 35036, в 1989 р. - 30193.

З проголошенням у середині 1960-х рр. партійного курсу на злиття всіх націй у єдину інтернаціональну спільноту - радянський народ - посилювалися асиміляційні процеси, зокрема русифікація грецького населення. Якщо в 1926 р. 81,4% (за іншими даними – 82-83%) греків вважали рідною мовою своєї національності, то у 1989 р. їх виявилось тільки 18,2 тис. осіб, або 18,5% всього грецького етносу в Україні. Динаміка асиміляційних процесів доволі добре простежується на статистичних матеріалах Донеччини, де мешкали найкомпактніші групи грецького населення. У 1959 р. мову своєї національності назвали рідною 7,7%, в 1970 р. - 5,7%, в 1979 р. - 8,4%, а в 1989 р. – 19% донецьких греків. Певне зростання числа греків, які визнавали рідною мовою своєї національності в період 1979 - 1989 рр., очевидно, було пов'язане з кількома чинниками: психологічним (поступове подолання жаху від минулих сталінських репресій супроти “буржуазних націоналістів”, належність до яких у практиці каральних органів часто визначалася за мовною ознакою); активізацією радянських зв'язків із західним світом у 1950 – 80-і рр., в тому числі з Грецією. Останні особливо інтенсивно розвивалися впродовж 1980-х рр.

На думку деяких дослідників, поширенню вжитку національних мов сприяли й урбанізаційні процеси та розвиток міської субкультури в 1960 – 80-х рр., яка опинилася поза сферою контролю державних органів. Відтак побутування мов національних меншин, навіть в обмеженому середовищі неформальних утворень та груп, перетворилося на своєрідний варіант контркультури, альтернативній радянському інтернаціональному офіціозові.

У середині 1960-х рр. поживалися й творчі процеси у сфері грецької літератури. З ініціативи грецьких письменників в Україні було підготовлено ряд рукописних збірок, зокрема антологію творів 11 грецьких класиків та 34 українських радянських поетів у перекладах грецькою мовою, переклад “Слова о полку Ігоревім”, збірки перекладів творів Лесі Українки, Т.Шевченка, В.Маяковського. А.Гайдара та ін. Одночасно у деяких вузах України, зокрема в Київському державному університеті ім. Т.Шевченка, на філологічному факультеті було започатковано вивчення новогрецької мови. Так, з ініціативи кандидата філологічних наук Т.М.Чернишової та професора А.О.Біленького в КДУ з 1958 р. почала працювати навчальна група новогрецької мови. Її учасники - студенти філфаку, поети-перекладачі, серед яких - Анатолій Федик, Олександр Пономарів (у 1992 р. він був відзначений дипломом Співки перекладачів Греції за переклад українською мовою роману “Життя в могилі” видатного грецького письменника Стратіса Мірвіліса), Ніна Клименко (тепер - професори, доктори філологічних наук), Галина Кромбет, Л.Рахліна та ін., які згодом стали відомими знавцями новогрецької мови.

Проте процес національного самовизначення шляхом повернення до рідної мови у містах відбувався повільніше, ніж у селах. Кількість греків, які вважали рідною мову своєї національності, зріс у містах з 8,3% в 1979 р. до 14,3% у 1989 р., в той час як на селі - з 9,4% в 1979 р. до 28,2% в 1989 р.

У 1987 - 1990 рр., із пробудженням національної самосвідомості, викликаним "перебудовою" М.Горбачова, розпочалося й оформлення грецьких культурно-просвітницьких організацій. 1988 рік - заснування Всесоюзного товариства греків. В 1989 р. на Донеччині виникли Маріупольське, Донецьке, Великоновоселівське грецькі товариства. Кілька громадських організацій постало у різних містах та регіонах України (Київ, Харків, Крим). В Одесі було створено грецький клуб "Еллада". В 1990 р. організаційно оформилося Республіканське товариство греків, яке очолив доктор філософських наук І.Ялі.

Наприкінці 1980-х рр. і до кінця 1991 р. було проведено низку культурно-освітніх заходів у галузі вивчення та популяризації грецької культури й науки, побуту та фольклору українських греків: почала видаватися газета "Логос", ряд концертних виступів і зарубіжних турне здійснив грецький ансамбль "Сартанські самоцвіти", світ побачили нові книжкові видання, зокрема антологія грецької поезії Приазов'я "Пірнешу астру" ("Вранішня зоря"). У цей період було проведено й кілька науково-практичних конференцій, присвячених історії та культурі українських греків.

Поряд із цим процес етнічного ренесансу та демократизації у межах колишнього СРСР спричинився й до швидкого розширення еміграції греків. У 1989-1990 рр. із республік колишнього СРСР до Греції виїхало 4,9% загального числа емігрантів, серед яких, очевидно, й чимало греків, котрі мешкали в Україні. Отож, уповні реалізувати свої національні інтереси за радянської епохи українським грекам не вдалося. Проблеми національно-культурного будівництва українським грекам та іншим національностям випало вирішувати в новій історичній реальності - пострадянського суспільства та незалежності Української держави.